№3 ДӘРІС • АЛТАИСТИКА ЖӘНЕ ЭТИМОЛОГИЯ

Көне түркілік ортақ фразеологизмдердің құрамындағы алтай тілдерінің элементтері

Түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің ортақ фраземалары мен этимологиялық талдауы

Дәріскер: ф.ғ.д., профессор Авакова Раушангүл Амирдиновна

КІРІСПЕ БӨЛІМ

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

Дәрістің мақсаты

Теориялық негіз: Алтай тілдері теориясының қалыптасу тарихын таныстыру.

Ортақтық сипат: Түркі-моңғол-маньчжур тілдерінің байланысын айқындау.

Этимология: Көне фраземалардың көмескі сыңарларын ашу.

Оқу нәтижелері

Салыстыру: Генетикалық және типологиялық көзқарастарды ажыратады.

Талдау: Көне сөздердің қазіргі тіркестердегі мағынасын түсіндіреді.

Дәйектеу: Дыбыс сәйкестіктері арқылы сөз төркінін дәлелдейді.

ҒЫЛЫМИ ТАРИХЫ

Алтай тілдері теориясының қалыптасуы

1730 ж.

Т. Страленберг

«Алтай тілдері» атауын енгізді

XIX ғ.

Раск, Шотт, Кастрен

Салыстырмалы-тарихи негізін қалады

XX ғ.

Поливанов, Рамстед

«Орал-Алтай» теориясын тереңдетті

Бүгін

Алтаистика

Халықаралық комитет аясында дамуда

Б. БАЗЫЛХАН ДЕРЕГІ (1977)

Түркі–моңғол лексикалық ортақтығы

60%

Екі халыққа ортақ туынды сөздер үлесі

- **Сөздік қоры:** 40 000 сөздің 24 000-ы 1500 ортақ түбірден тараған.
- **Генетикалық бағыт:** Тілдердің түп тегі бір деген тұжырым.
- **Типологиялық бағыт:** Ұзақ уақыттық аралас-құраластық нәтижесі.

ӘДІСНАМАЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Түркі–моңғол байланысын зерттеу ұстанымы

«Ол ортақтық түп тегі бір дегеннен шығарыла ма, әлде ұзақ уақыттық аралас–құраластықтан шығарыла ма – ол арнайы зерттеу объектісі»

— Академик Р. Сыздықова, 1994 ж. (А.Н. Кононов пікірімен үндес ұстаным)

Р. СЫЗДЫҚОВА ТАЛДАУЫ

«Тас» компонентті фразеологизмдер

Моңғол тілінде «тас» — **«мүлде, әбден, тым, нақ»** деген күшейткіш мағына береді.

01

Тас қараңғы

Мүлде, тым қараңғы

02

Тас керең

Ештеңе естімейтін керең

03

Тас түйін

Әбден бекінген, дайын

04

Тас жетім

Нағыз тұлдыр жетім

«Араны ашылу» және «Айылын жимау»

Ә. Нұрмағамбетов

Араны ашылу (ашқарақтану)

Моңғолша: «араа» / «араан» — азу тіс.

Алтайша: «арсыл» — азулы деген мағына.

Дыбыс сәйкестігі: р ~ з алмасуы (аран ~ азу).

Р. Сыздықова

Айылын жимау (қорықпау)

Моңғолша: «айыл» — қорқыныш, үрей.

Түпкі мәні: Үрейін жимау, жасқанбау.

Мәртебесі: Түркі-моңғолға ортақ көне тіркес.

«Қара дүрсін» және «Су қараңғы» фраземалары

Қара дүрсін: Маньчжур тіліндегі «дэрсен» — қарапайым, жай.

Фонетикалық өзгеріс: дүрсун > дүрсін (ө ~ ү алмасуы: төсек > түсек).

Су (суй / суу / чуу): Якут, моңғол, маньчжур тілдерінде «мүлде, өте».

Қараңғы (харагүй): Моңғол-қалмақ тілдерінде «соқыр» (мүлде соқыр).

ҚОС СӨЗ ТАБИҒАТЫ

«Ішек–сілесі қату» фраземасының құрылымы

«Сіле» сыңары

Тұңғысша «сила», туваша «шөйүндү» — ішек.

«Қату» етістігі

Қашқари сөздігінде «қатғұр» — қарқылдап күлу.

Толық мағынасы

Қайталама қос сөз: ішек-ішегіне дейін күлу.

ЖИЫНТЫҚ КЕСТЕ

Фразеологизмдердегі алтай тілдерінің элементтері

Фразеологизм	Көне компонент	Алтай тілдеріндегі баламасы	Бастапқы мағынасы
Тас қараңғы	тас	моңғ. тас	мүлде, әбден, тым
Араны ашылу	аран	моңғ. араа, алт. арсыл	азу тіс
Айылын жимау	айыл	моңғ. айыл	қорқыныш, үрей
Қара дүрсін	дүрсін	маньчж. дэрсен	қарапайым, жай
Су қараңғы	су + қараңғы	моңғ. суу + харагүй	мүлде соқыр
Ішек-сілесі қату	сіле + қату	тұңғ. сила + түркі. қатғұр	ішек-ішегіне дейін күлу

ДӘРІСТІ ҚОРЫТЫНДЫЛАУ

Қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер

Негізгі қорытынды

Алтайлық қабат: Түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріне ортақ көне түбірлер сақталған.

Ішкі форма: Көмескіленген сыңарлар этимологиялық талдау арқылы ашылады.

Семасиология: Дайын тілдік бірліктердің мағыналық дамуын зерттеу маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993.
6. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы, 1992.
7. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994.
8. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997.
9. Сағидолла Г.С. «Түркі – моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология». – Астана, 2011.
10. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994.